

URBANIZATSIYA JARAYONINING GEOGRAFIK TASNIFI

Manas Temirov

Guliston davlat universiteti magistranti

Аннотация:

Bugungi kunda aholi soni va uning daromadining ortib borishi tabiiy ravishda ularni shaharga migratsiya jarayonini yanada faollashdi. Natijada xorijlik va MDH davlatlarining bir qator mashhur olimlari tomonidan shaharlarni rayonlashtirish va ularni klassifikatsiyalash bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borildi. Ushbu tadqiqot natijalarini O'zbekistonda, xususan Sirdaryo viloyati shaharlarida qo'llash dolzarb muammolardan biriga aylanmoqda. Maqolada xuddi manashu dolzarb muammolar yechimini topish uchun tadqiqot olib borildi.

Калит соз'лар: urbanizatsiya, industrial, agrar, postindustrial, megapolis, megalopolis, aglomeratsiya, iqtisodiy rivojlanish.

ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ПРОЦЕССА УРБАНИЗАЦИИ

Аннотация:

Сегодня рост населения и его доходов закономерно активизировал процесс их миграции в город. В результате рядом известных ученых из стран дальнего и ближнего зарубежья были проведены научные исследования по районированию и классификации городов. Применение результатов этого исследования в Узбекистане, особенно в городах Сырдарьинской области, становится одной из актуальных проблем. В статье проведены исследования по поиску решения одной и той же актуальной проблемы.

Ключевые слова: урбанизация, индустриальный, аграрный, постиндустриальный, мегаполис, мегаполис, агломерация, экономическое развитие.

GEOGRAPHICAL CLASSIFICATION OF THE PROCESS OF URBANIZATION

Abstract:

Today, the growth of the population and its income naturally activated the process of their migration to the city. As a result, a number of well-known scientists from the far and near abroad carried out scientific research on the zoning and classification of cities. The application of the results of this study in Uzbekistan, especially in the cities of the Syrdarya region, is becoming one of the urgent problems. The article carried out research to find a solution to the same actual problem.

Key words: urbanization, industrial, agrarian, post-industrial, metropolis, metropolis, agglomeration, economic development.

Kirish

XIX asrda sanoat inqilobi natijasida aholining qishloqlardan shaharlarga ko‘plab ko‘chib borishi, yirik shaharlar sonining ko‘payishi, shahar aholisi salmog‘ining ortib borishi va qishloq joylarga shahar turmush tarzi hamda madaniyatining kirib borishi bilan bog‘liq bo‘lgan urbanizatsiya jarayoni tez sur‘atlar bilan rivojlana bordi. 1800-yilda yer shari aholisining 3 foizi, 1900-yilda 13,6 foizi shaharlarda yashagan bo‘lsa, XXI asrda bu ko‘rsatkich 50 foizdan ortib ketdi. 2009-yilda jahon shahar aholisining soni 3.4 mlrd. ni tashkil etib, ilk marotaba qishloq aholisi soni bilan tenglashdi. 2023-yilda jahon urbanizatsiya darajasi 57,5 % ni tashkil qilyapti. 2020-2023 yillarda jahonda urbanizatsiya darajasi o‘rtacha 1,73 % ga o‘ydi. Tarixiy davrlar mobaynida shahar aholisi nisbatan sekinlik bilan o‘sgan. Masalan, 1800-1850-yillar orasida shahar aholisi 50 mln. ga, keyingi asming dastlabki 50 yili ichida 500 mln. ga ko‘paygan bo‘lsa, so‘nggi 50 yil davomida esa bu ko‘rsatkich 2,5 mlrd. dan ortiqni tashkil etdi (1-jadval). Xususan, dunyoning qator rivojlangan davlatlarida urbanizatsiya jarayoni tez sur‘atlar bilan o‘sib bormoqda. «Urban» (lot. urban - shahar), «zatsiya» -jarayon demakdir. Urbanizatsiya murakkab hodisa ekanligi tufayli uni faqat bitta mezon, ko‘rsatkich bilan ifodalash, o‘lchash mumkin emas. Ammo shunday bo‘lsa-da, barcha uchun qulay bir o‘lchov kerak. U ham bo‘lsa, mamlakat va boshqa hududlar aholisining qanchasi, qancha qismi shahar joylarda yashashi, ulushi, nisbiy hissasidir. Masalan, O‘zbekiston Respublikasida bu

ko'rsatkich 51%, Tojikistonda - 32%, Afgonistonda - 19%, Turkmanistonda - 48% va h.k.

Urbanizatsiyaning umumiy ko'rsatkichi bilan mamlakat iqtisodiyotining rivojlanganlik darajasi vauning tarkibiy tuzilishi orasida ma'lum aloqadorlik bor. Chunonchi, agar urbanizatsiya koeffitsiyenti taxminan 70-75 va undan ortiq bo'lsa, u holda mamlakat sanoat jihatidan yuksak darajada rivojlangan industrial mamlakat hisoblanadi; 50-70% - bu ham rivojlangan, milliy iqtisodiyoti industrial-agrar; 30-50% - rivojlanayotgan agrar-industrial va 30 foizdan past bo'lsa, sust rivojlangan agrar mamlakat holatida bo'ladi.

1-jadval **Dunyo shahar aholisi dinamikasi**

T/r	Yillar	Shahar aholi soni, mln. kishi	Jami aholidagi ulushi, % da
1	1800	29,3	3,0
2	1850	80,8	6,4
3	1900	224,4	13,6
4	1950	730,4	28,9
5	1960	1028,0	33,9
6	1970	1381,2	37,4
7	1980	1822,3	41,1
8	1990	2261,3	43,0
9	2005	3125,6	47,9
10	2015	3 880,1	53,0
11	2023	4621,8	57,5

BMT va Jahon Bankning xalqaro aholini o'rganuvchi va prognoz qiluvchi rasmiy sayti ma'lumotlari - <https://www.worldometers.info/world-population/>

Urbanizatsiya va iqtisodiy rivojlanish o'rtasidagi munosabatlar kompleks bo'lib, iqtisodiy o'sish urbanizatsiyaning yuqori darajalarida natija berishi mumkin, urbanizatsiyaning yuqori darajalari, o'z navbatida, iqtisodiy o'sishni yanada kuchaytiradi. Milliy iqtisodiyotdagi har bir sektor iqtisodiy faoliyati tabiati urbanizatsiyaga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan, qishloq xo'jalik tashkilotlari turli urbanistik makon o'lchamiga, unumdor ekinlar former va ishchilarga yaxshi foyda keltirib, intensiv fermerlik tizimi mahalliy urbanistik markazlarning keskin o'sishiga olib keladi. Madaniy turmush tarzi turlari afzalliklari urbanizatsiya darajasiga ta'sir ko'rsatadi. Umuman olganda, iqtisodiy rivojlanish darajalari va

urbanizatsiya darajasi o'rtasida qalin bog'iqlik bor ekan, potensial ta'sir darajasi turli milliy sharoitda turli omillar muhim bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi. Bundan tashqari, urbanizatsiya darajasiga ta'sir qiluvchi omillar bog'liqligi muhimligi vaqt o'tishi bilan mamlakatni yanada urbanizatsiyalashgan qilib qo'yadi.[2]

Ammo, shuni alohida ta'kidlash joizki, urbanizatsiyaning yuqoridagi ko'rsatkichi hamma vaqt va hamma joylarda ham real hududiy-iqtisodiy vaziyatni aks ettirmaydi, Masalan, Rossiya Federatsiyasining Chukotka o'lkasida yoki Kamchatka, Magadan viloyatlarida, o'zimizning Qoraqalpog'4 istonda urbanizatsiya ko'rsatkichi nisbatan yuqori. Biroq, bu hududlar iqtisodiy jihatdan uncha rivojlanmagan va "soxta urbanizatsiya" deyiladi. O'zbekiston bilan Turkmanistonni olaylik: urbanizatsiyaning demografik ko'rsatkichi Turkmanistonda biznikidan ko'ra ancha yuqori. Vaholanki, iqtisodiyotda bunday xulosa chiqarish notolg'ri bo'lardi. Urbanizatsiyaning ikkinchi asosiy ko'rsatkichi - yirik shaharlarning mavjudligidir. XIX asr boshida jahon urbanizatsiyasining asosiy manzarasini ko'rsatuvchi aholi soni 100 mingdan ziyod shaharlar 65 ta bo'lgan bo'lsa, keying! asr o'rtasida ular 360 ta va XXI asr bo'sag'asida 2000 dan ortdi. Millioner shaharlar esa hozirgi kunda 220 ta bo'ldi. BMT prognoziga ko'ra, 2030-yilga borib yer yuzi aholisining uchdan ikki qismi jahon YalM ning 80 foizini beruvchi yirik shaharlarda yashaydi. Zamonaviy urbanizatsiya yer yuzida shaharlarning urbanizatsiyaning sifat jihatlari ham kam emas. Bu - shahar turmush tarzi, shahar madaniyatining yoyilishida o'z ifodasini topadiki, uni qishloq va shahar joylami taqqoslaganda ko'rish mumkin. Demak, u yoki bu mamlakat urbanizatsiya darajasini boshqa mamlakat bilan qiyoslaganda quyidagilarga e'tibor berish lozim: - shahar tashkil qilish mezonlari (masalan, Turkmanistonda buning uchun 5 ming aholi kerak, O'zbekistonda - 7 ming);

- shaharlarning umumiy soni va zichligi;
- yirik shaharlarning mavjudligi;
- shahar aglomeratsiyalarining rivojlanganligi;
- qishloq - shahar va mayatniksimon migratsiya;
- aholining bandlik darajasi va tarkibi;
- qishloq joylar urbanizatsiyasi, qishloqliklarda shaharchasiga yashash tarzining mavjudligi va h.k.

Yuqoridagilar urbanizatsiyaning naqadar murakkab ijtimoiy-iqtisodiy xodisa ekanligidan yana bir bor dalolat beradi. Albatta, urbanizatsiya - bu obyektiv va

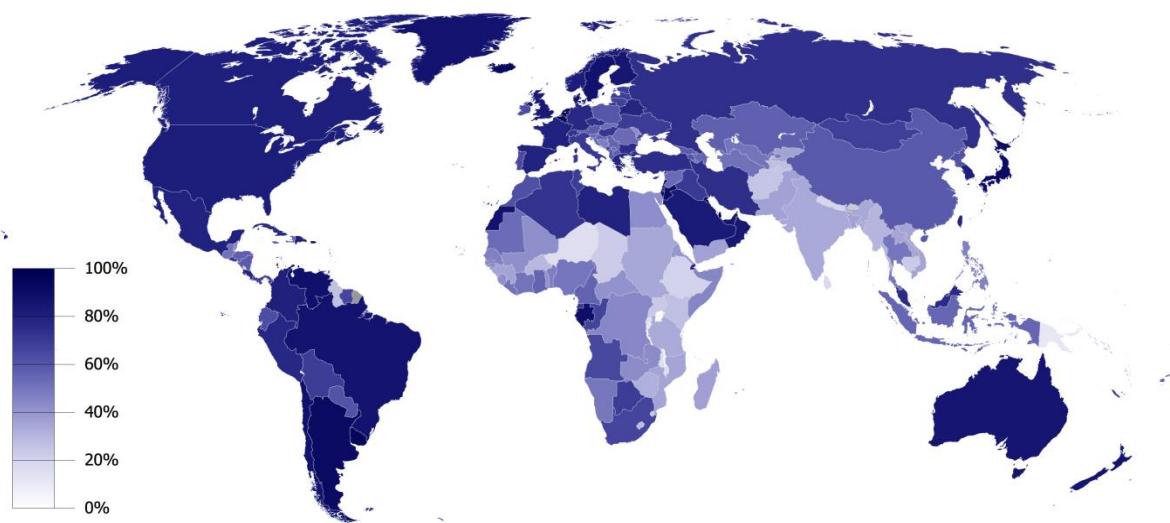

umuman olganda ijobiy jarayon. Ammo uning salbiy tomonlari ham yo‘q emas. Chunonchi, ekologik va sotsial muammolarning keskinlashuvi hozirgi zamon globalizatsiyasining eng ko‘zga ko‘rinarli salbiy «yo‘ldoshlaridir». Urbanizatsiya mamlakat yoki boshqa hududlarning “shaharlashuvini” anglatadi. U o‘ta murakkab, ijtimoiy-iqtisodiy va butun dunyoga xos global jarayondir.

Asosiy qism. Urbanizatsiyaning geografik jihatlari ham kam emas, chunki urbanizatsiya turli mamlakat va rayonlarda o‘zgacha sodir bo‘lmoqda. Urbanizatsiya, garchi shaharlarning vujudga kelishi bilan bog‘liq bo‘lsa-da, u XIX asr oxirlarida sanoat inqilobi natijasida aholining ish izlab qishloqlardan shaharlarga yoppasiga ko‘chib kelishi asosida jadal rivojlandi. Dastlab urbanizatsiya Yevropada boshlanib, hozirda cho‘qqisiga yetib, orqaga qaytmoqda. Masalan, AQSH, Germaniya, Buyuk Britaniya, Yaponiya, Belgiya kabi rivojlangan davlatlarda urbanizatsiya darajasi 8CU90 foizga yetdi. Shaharlar nihoyatda kattalashib, aholisi 10-12 min. ga yetdi. Hozirda aholi o‘ta zich joylashgan binolar, shovqin-suron, turli asabbuzarliklar, keskin ekologik-nozoogeografik vaziyatdan qochib (dezurbanizatsiya), ochiq tabiat qo‘yniga intilmoqda. Natijada suburbanizatsiya, ya’ni shaharlarning shahar atrofida o‘sishi kuzatilmoqda. Lotin Amerikasida bu jarayon o‘z cho‘qqisida, Osiyo, Shimoliy Afrika mamlakatlarida jadal bormoqda, aholining qishloqlardan shahar, ayniqsa, poytaxt shahar-larga ko‘chishi natijasida Mumbay, Kalokut, Jakarta, Karachi, Qohira, Tehran, Manila, Lagos, Dakka kabi yirik shaharlar aholisi 12-15 min. ni tashkil etmoqda. Ay rim davlatlarda-Afg‘oniston, Nepal, Bangladesh, Butan, Tropik Afrika davlatlarida esa u hali boshlangani yo‘q. 1994—2025-yillarda Osiyo 1.5 mlrd. shahar aholisiga ega bo‘lishi kutiladi. Yoki bu Yevropaning har bir yangi shahar fuqarosiga 23 ta osiyolik shahar fuqarosi to‘g‘ri kelishini bildiradi. Lotin Amerika va Karib havzasida ham umumiy urbanizatsiya darajasi keskin ko‘tarilib, 1970-yilda 163 min. aholi shaharlarda yashagan bo‘lsa, 1994-yilgake lib, 349 min. ga yetdi. Mintaqa shahar aholisi 2025-yilgacha 601 min.ga yetishi kutilib, bu raqamlar Yevropadagiga nisbatan yuqori bo‘lib hisoblanadi - 598 min. Afrika esa dunyoning har qanday mintaqasidan tezroq o‘shishni namoyish etib, 1970-yilda 84 min. aholiga ega bo‘lgan bo‘lsa, 1994-yilgacha aholi soni 240 min. ga ortdi, 2025-yilgacha 804 min. ga yetishi kutiladi. Bu barcha urbanistik ko‘rsatkichlarni tahlil qilish orqali tasdiqlangan bo‘lib, kelgusida mintaqalarning urbanizatsiya darajasini yaqqol namoyish etib beradi. [2] O‘rta Osiyo va O‘zbekistondagi urbanizatsiya sharqona xususiyatga ega. Binobarin,

bu yerda urbanizatsiya ko'rsatkichini yaqin kelajakda 70-80 foiz bo'lishini tassavur qilish qiyin va bunday aslo bo'lmaydi ham. Sababi - bizda shaharlar rivojlanishi qishloq joylar bilan qadimdan an'anaviy holda bog'liq. Qolaversa, bunday mamlakatlarda urbanizatsiya ham katta ahamiyatga ega. Boz ustiga, respublikamiz rahbariyati qishloq joylarda ijtimoiy-iqtisodiy tub o'zgarishlarni amalga oshirish, qishloq industriyasi va infrastrukturasi jiddiy e'tibor qaratmoqdaki, bu ham urbanizatsiya, uning ichkaridan, «yashirincha» rivojlanishidan darak beradi. Demak, urbanizatsiyaning umumiy demografik ko'rsatkichi, garchi ma'lum qulayliklarga ega bo'lsa-da, «uning ayrim nozik» jihatlari ham mavjud. Amerikalik shaharshunos olim J.Jibbs urbanizatsiya jarayonini o'rganish asosida uni quyidagi bosqichlardan iboratligini aniqlaydi: 1-bosqich qishloq joylarda qishloq belgilari ustun bo'lgan shaharlar vujudga kela boshlaydi, ammo ular hali qishloqlar rivojlanishidan ortda bo'ladi. 2-bosqich-shahditiw rivojlanishda qishloqlardan o'zib ketadi, qishloq areallarida markazlar paydo bo'ladi. 3- bosqich qishloqlardan aholi shaharlarga ko'chib boradi, areallarning markazlarida aholi ko'payib, aglomeratsiyalashuv jarayoni ro'y bera boshlaydi, atroflarida aholi kamayadi. 4-bosqich-aholi yirik shahar va aglomeratsiyalarda to'planadi, kichik shahar va qishloqlarda esa kamayadi. 5-bosqich yirik shaharlardan aholi kichik shahar va qishloqlarga, shahar atroflariga qaytadi. Demak, urbanizatsiya ana shu bosqichlarni bosib o'tadi, biroq u turli hududlarda o'ziga xos tarzda turli vaqtlarda amalga oshadi.

1-rasm. Jahon urbanizatsiya darajasi.

So‘nggi yillarda urbanizatsiya jarayoni sifat jihatdan o‘zgarib, o‘zining yuksak cho‘qqisiga erishdi; yirik shaharlar o‘z doirasidan chiqib, yangi hududiy tizimlar - shahar aglomeratsiyalari va megalopolislar ko‘rinishida namoyon bo‘la boshladi(1-rasm)[6]. “Aglomeratsiya” lotincha so‘z bo‘lib, “to‘plamoq”, “qo‘shib olmoq” ma‘nosini bildiradi. Mazkur termin ko‘p sohalarda, masalan, sanoatda, geologiyada ishlatilib, keyinchalik aholi manzilgohlari uchun ham qo‘llanila boshlandi. Umuman olganda, “aglomeratsiya” tushunchasi dastavval nemis olimi Alfred Vebeming sanoat shtandorti nazariyasida qo‘llanilgan. U sanoat korxonalarini joylashtirishda transport, iste‘mol omillari qatorida aglomeratsiya omiliga ham katta e‘tibor bergan. Bu so‘zni birinchi marta amerikalik shaharshunos olim Adna Veber 1899- yilda shaharlar geografiyasi faniga olib kirdi va aholi manzilgohlarining bir joy da to‘planishi uchun ushbu termini ishlatdi. Shahar aglomeratsiyalari rus - sovet adabiyotlarida 1910-20-yillardan A. Kruber, M. Dikanskiy, V. Semyonov - Tyan - Shanskiy tomonidan o‘rganila boshlandi va turli nomlar bilan ataldi, masalan, “iqtisodiy shahar”, “shahaming xo‘jalik okrugi”, “planlashtirilgan rayon” va h.k.[4] Yirik shaharshunos olim G.M. Lappo unga shunday ta‘rif beradi: “Shahar aglomeratsiyalari xilma-xil intensiv aloqalar bilan yagona, dinamik tizimga birlashgan aholi manzilgohlarining ixcham hududiy guruhidir”. “Shahar aglomeratsiyasi” tushunchasi ma‘lum ma‘noda shartli xarakterga ega. Sababi, bunday hududiy tizimlarda faqat shahar joy lar emas, balki ular orasida qishloqlar ham mavjud bo‘lib, ulaming aholisi ham aglomeratsiyalashuv jarayonida ishtirok etadi. Ammo shahar, ayniqsa, yirik shaharlarning bunday murakkab tizimlarni shakllanishidagi yetakchi rolini hamda shahar aholisi va shaharcha hayot tarzini tarqalishini hisobga olib, bunday tuzilmalar shahar aglomeratsiyalari deb ataladi. Shahar aglomeratsiyalarining vujudga kelishini G.M.Lappo 2 xil turini ajratadi. “Shahardan” - asosiy shahardan unga mos kelmaydigan obyektlar yaqin atrofiga olib chiqiladi yoki shahar uchun zarur bo‘lgan obyektlar uning atrofidagi yo‘ldosh shaharlarga quriladi.[4] Shu tariqa aglomeratsiya paydo bo‘ladi va rivojlanadi. “Rayondan” - konlar yoki yangi yerlar o‘zlashtirilayotgan rayonlarda, Sharq mamlakatlarida ko‘proq sug‘orma dehqonchilik rayonlarida bir necha aholi manzilgohlaridan birortasi qulay IGO‘ ga ega bo‘ladi, u tez rivojlanib, dominantlik qiladi va aglomeratsiya yadrosiga, qolganlari esa unga yo‘ldosh shaharlarga aylanadi. Lekin ko‘pchilik hollarda aralash tipdagi aglomeratsiyalar uchraydi.16Shahar aglomeratsiyalari iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning asosiy

tushunchalari bo‘lgan hududiy mehnat taqsimoti, iqtisodiy rayonlashtirish, hududiy majmualar va iqtisodiy geografik o‘rin bilan chambarchas bog‘liq. Ayniqsa, ular hududiy tarkib, hududiy tizim va hududiy majmualarda yaqqol ko‘zga tashlanadi. Avvalambor, shahar aglomeratsiyalari har qanday hududiy tarkibni shakllantiruvchi asosiy belgidir. Ular o‘ziga xos hududiy tizimni anglatadi. Bunda shahar aglomeratsiyalari zaminida sanoat va transport tuguni yotadi. Kengaygan urbanistik tizim va integratsiyalashgan yo‘l bo‘ylari o‘rtasida kapital, mahsulot, odamlar oqimi kuchayadi, bu qishloq va shahar faoliyati o‘rtasidagi farqlarni pasaytirishga xizmat qiladi[2]. Ayni vaqtda, shahar aglomeratsiyalari yagona iqtisodiy geografik o‘rin, iqtisodiy makon, bozor muhitini ham bildiradi. Ularda yagona investitsiya muhiti, ekologik, nozoogeografik va kriminogen vaziyat ham vujudga keladi. Xususan, shahar aglomeratsiyalarining yagona sotsial muhit ekanligini ta’kidlash lozim. Chunki aglomeratsiyada o‘ziga xos yashash shareiti, kishilarning haftalik mehnat – hayot faoliyati sodir bo‘ladi. 2. Joyning tabiiy va iqtisodiy geografik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, aglomeratsiyalar turlicha hududiy qiyofalar - “polosasimon”, “chiziqsimon”, “zanjirsimon”, “yulduzsimon” kabi konfiguratsiyaga ega bo‘ladi. Ularning hududiy tarkibi ham murakkab bo‘lib, aglomeratsiya to‘laqonli shakllanishi uchun bosh shahar - “yadro”, yo‘ldosh shaharlar, ular o‘rtasida intensiv aloqalar bo‘lishi talab etiladi. Odatda, markaziy shahardan tarqaluvchi radial yo‘l bo‘ylari tez rivojlanadi, ularning oralari esa ochiq joylar - bufer zonalar qoladi. Bu zonalar ko‘pincha “yashil zonalar” yoki qishloq xo‘jalik yerlari bilan band bo‘ladi. Rivojlangan davlatlarda esa ular qurilishlar, uy-joylar bilan to‘lib ketib, yoidosh shahar bosh shaharga qo‘shilib ketadi. Markaziy shahar aglomeratsiyaning “yadro”sini tashkil etadi, ular bitta (monotsentrik), ba’zan esa ikki va undan ortiq (politsentrik) bo‘lishi ham mumkin (Donetsk - Makeevka-Gorlovka, Gdansk - Gdinya-Sopot va b.). Markaziy shahar qanchalik katta bo‘lsa, uning ta’sir doirasi ham shunchalik keng bo‘ladi. Odatda, uning aholi soni 100 mingdan ortiganda aglomeratsiyalashuv uchun ko‘proq imkoniyat vujudga keladi. Undan uzoqlashgan sari, aholi zichligi va aholi manzilgohlari kamayib boradi, ular o‘rtasidagi aloqalar ham susayadi. Aglomeratsiya chegarasi ko‘pincha 50-60, ba’zan esa 100-110 km li radiuslarga ham teng bo‘lishi mumkin. Shahar aglomeratsiyalari turli yerlarda, turli tabiiy va iqtisodiy geografik omillar va sharoitlar ta’sirida tarkib topgani uchun, jahon tajribasida ularni ajratishda yagona mezon qabul qilinmagan, masalan, AQSHda ular

“yadro”sining aholisi 50 ming kishi, Kanadada esa 100 ming kishi bo‘lishi talab etiladi. MDHdagi ko‘pchilik aglomeratsiyalami ajratishda G.M.Lappo metodikasidan foydalangan holda, markaziy shahar aholi soni 250 mingdan, yo‘ldosh shaharlar soni to‘rttadan kam bo‘lmasligi talab etiladi. Yo‘ldosh shaharlar, odatda, monofunksional bo‘lib, sanoat markazi, kurort, ilmiy markaz, tuman markazi, agrosanoat markazi kabi ayrim funksiyalami bajarib beradi. Shahar aglomeratsiyalaridagi barcha elementlar bir-biri bilan chambarchas bog‘langan bo‘ladi, bu yerda umumiy hayot faoliyati, yagona xo‘jalik tizimi shakllanadi. Ushbu hududdagi barcha resurs va imkoniyatlardan: tabiiy va mehnat resurslari, suv va energiya ta‘minoti, yirik shaharning ilmiy-texnik salohiyati, yer va uy-joy fondi, mehnat qilish, dam olish, davolanish, bilim olish kabi xizmatlardan umumiy holda foydalaniladi. Bu esa, o‘ziga xos aglomeratsiya samaradorligini ta‘minlaydi.

Yirik shahar va shaharchalar hududi o‘zaro tutashib, qo‘shilib ketsa, u holda yaxlit - ulkan shahar vujudga keladiki, ulami - konurbatsiya deyishadi (London, Rur havzasi konurbatsiyasi va h.k.). Biroq, konurbatsiya ham aglomeratsiyalaming bir shakli, ko‘rinishi bo‘lsa-da, har qanday aglomeratsiya ham konurbatsiya emas. Bu termini ingliz olimi P.Geddes 1913-yilda fanga kiritgan bo‘lib, u yirik shaharlaming hududiy jihatdan o‘zaro qo‘shilib ketishini nazarda tutadi. Dunyodagi eng yirik konurbatsiya Katta Golland konurbatsiyasi bo‘lib, uning asosini Rotterdam, Amsterdam va Gaaga shaharlari tashkil etadi. Hozirgi kunda yer sharidagi eng yirik aglomeratsiya Tokio aglomeratsiyasi bo‘lib, unda 35 min. dan ortiq aholi yashaydi. Aholi soniga ko‘ra, keying! o‘rinlami Mexiko, Nyu-York, San-Paulu va boshqa aglomeratsiyalar egallaydi. Ammo so‘nggi vaqtlarda ularning demografik o‘sish sur‘atlari sekinlashdi. Rivojlanayotgan mamlakatlardagi Bombay, Manila, Karachi, Dakka, Lagos va boshqalarda «urbanistik portlash» yuz bermoqda: ish topish maqsadida ko‘plab aholi poytaxt shaharlarga ko‘chib kelib, shaharga demografik bosim kuchaymoqda. Ularning aholi soni yiliga 3-5% dan ko‘paymoqda (jahon bo‘yicha shahar aholisining o‘rtacha yillik o‘sishi 1,8%). Yevropa, Shimoliy Amerika, Sharqiy Osiyodagi ana shunday 40-50 ta yirik aglomeratsiyalar yonma-yon joylashib va bir-biriga qo‘shilib, yirik urbanizatsiyalashgan areallar, ya‘ni megalopolislami hosil qilgan. Umuman esa, megalopolis yoki megapolis ulkan shahar (mega - katta, yirik) ma‘nosini bildiradi. Ushbu termini birinchi marta amerikalik sotsiolog olim L.Mamford qo‘llagan. J.Gottman esa Atlantika qirg‘oqlari bo‘ylab deyarli 1000 km ga polosasimon

shaklda choʻzilib ketgan 50 ga yaqin aglomeratsiyani va 50 min. dan ziyod aholini oʻz ichiga olgan Bosvash (Boston-Vashington) aglomeratsiyalar tizimini birinchi boʻlib tadqiq etdi va uni megalopolis nomi bilan atadi. Ana shunday urbanizatsiyalashgan hududlardan sayyoramizning sharqiy qismida, markazi Tokioda joylashgan Tinch okeanining muhim savdo yoʻllari boʻylab choʻzilgan Tokaydo (Tokio-Osaka) megalopolisi Sharqning oʻziga xos oʻsish qutbi hisoblanib, unda aholi va ishlab chiqarishning asosiy qismi mujassamlashgan. Tokaydo megalopolisida mamlakat aholisining deyarli 60 foizi toʻplangan boʻlib, bu yerda mamlakat umumiy sanoat mahsulotining 2/3 qismi ishlab chiqariladi. Mazkur Tokaydo megalopolisining yadrosini Katta Tokio deb nomlanuvchi Yaponiyaning Tokio poytaxt aglomeratsiyasi hududi tashkil etadi. Katta Tokio Yaponiyaning Tokio poytaxt okrugi va Chiba prefekturasining katta qismini birlashtirib, oʻz ichiga oluvchi, Kanto mintaqasida joylashgan yirik urbanizatsiyalashgan hudud boʻlib hisoblanadi (M.Pacione, 2009, 127-b.). Oʻzimizning Fargʻona vodiysida ham aholi joylashuvining oʻziga xos shakli vujudga kelgan, uni yirik shaharlarning bosh harfi bilan “FAN” megalopolisi deb atash mumkin (Fargʻona-Andij on-Namangan). Daryolarning quyi qismida joylashgan shaharlar birikmasini biz deltapolis deyishimiz mumkin. Grek arxitektori Doksiadis kelgusida hatto, oykumenapolis vujudga kelishi haqida ham fikr bildirgan boʻlib, bu butun dunyo shaharlarining yagona tizimidir. Megalopolis soʻzi ikki yoki undan ortiq shahar aglomeratsiyalarining qoʻshilib ketishini anglatadi, megapolis termini esa, hozirgi vaqtda BMT tasnifiga koʻra, aholi soni 8 mln. dan ortgan shahar uchun qoʻllanilmoqda. Odatda, bunday shaharlar oʻz maʼmuriy-hududiy chegarasi doirasidan chiqib ketadi, shahar atroflari ham shaharga bevosita qoʻshilib ketadi. Bunday yirik shaharlarga ega boʻlmagan koʻpgina mamlakatlar oʻzlarining bosh, yetakchi, koʻp hollarda poytaxt shaharlarini megapolis deb atashmoqda. Flozirgi kunda 29 ta aholi soni 8 mln. dan ortgan megapolis qayd etilgan. Ularning aksariyati (19 tasi) Osiyo mamlakatlarida. Ularda 400 mln. dan ortiq aholi yashaydi. 1900-yilda bunday shaharlarning soni dunyoda 10 ta edi. Bunday ulkan urbanizatsiyalashgan hududlar, jahonning asosiy sivilizatsiya markazlari boʻlishi bilan bir qatorda, transport, sotsial, ekologik, shovqin-suron, irqiy-milliy muammolar bilan birga rivojlanmoqda. Ayniqsa, urbanizatsiya jadal rivojlanayotgan Afrika, Janubiy Osiyo mintaqasida shaharlar nazoratsiz qolmoqda. Qishloqlardan koʻchib kelayotgan, roʻyxatdan oʻtmagan aholi shahar chekkalariga

rejaga mos kelmaydigan uy-joylami qurib, joylashib olmoqda. Natijada shahar hududi kengayib, nazoratdan chiqib ketmoqda. Shaharlarda yuqori, boy qatlam aholi yashaydigan “elitko‘chalar” atrofidan qashshoqlarning xarobalari o‘rin olmoqda. Bunday xarobalarda shahar infratuzilmasi, toza ichimlik suvi, kanalizatsiya, elektr energiyasi, yo‘llar va kommunal xizmatlamingyo‘qligi turli kasalliklaming, transport, shovqin-suron, ekologik tengsizlik, jinoyatchilik kabi muammolaming ortib borishiga olib kelmoqda. Bu esa shahar ko‘rki va mavqeyini pasaytiradi, urbanizatsiya bilan bir qatorda ruralizatsiya (qishloqlashish) jarayoni ro‘y beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. BMT va Jahon Bankining xalqaro aholini o‘rganuvchi va prognoz qiluvchi rasmiy sayti ma’lumotlari - <https://www.worldometers.info/world-population/>
2. Pacione, M. Shahar geografiyasi: global istiqbol. London: Routledge. 2009. 134-137-b
3. Tovbayev G. Z. GLOBAL EKOLOGIK MUAMMONI HAL QILISH YO‘LLARI //Экономика и социум. – 2022. – №. 5-2 (92). – С. 279-283.
4. Zulkaynar o‘g T. G. et al. SIRDARYO VILOYATI GEOGRAFIK O‘RNI, CHEGARALANISHI VA UNING GIS TAHLILI //World scientific research journal. – 2023. – Т. 16. – №. 1. – С. 12-16.
5. Хидиралиев К. Э., Ўғли Т. Ф. З., Холдорев Д. Б. Ў. ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ АЛОҚАЛАРНИНГ ҲУДУДИЙ ЖИҲАТЛАРИ (СИРДАРЁ ВИЛОЯТИ МИСОЛИДА) //Science and innovation. – 2022. – Т. 1. – С. 136-142.
6. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/b6/Urbanized_population_2018.png